

Анатолій Дімаров

І БУДУТЬ ЛЮДИ

Р о м а н

Харків
«ФОЛІО»
2021

ЧАСТИНА ПЕРША

Хто б міг подумати, що Тетяна Світлична отак вийде заміж?

Десь позаду лишилося єпархіальне училище — на казенних харчах, з суворими класними дамами, монастирською тишею, щоденними обов'язковими прогулянками до церкви, довгими молитвами і короткими сніданками з пісними, як обличчя начальниці, супами.

І з незмінним глузливым прізвиськом: «шльонки».

Воно прилипало разом із формою. З першого ж дня, коли до батьків виходила уже не їхня дитина, а незнайома дівчинка, — в строгому платтячку, темному фартушкові, з переляканими оченятами, — аж до тієї довгожданої миті, коли доросла дівчина зривала із себе тісну остогидлу форму, — вона була «шльонкою».

Ще жодне слово не виповнювалося для Тетяни таким гірким всеоб'ємним змістом. Досить було вимовити: «шльонка» — і вже нічого не треба казати. Ним було сказано все. І що твій татусь — не багатий священник, а бідненький попик, своєрідний люмпен серед духовництва Росії; що він не мав змоги віддати тебе до гімназії; що платтячко оце, яке ти так обачливо носиш, — казенне; і суп, який ти їси, теж казенний, і ліжко, на якому ти спиш, — казенне; і навіть, здається, й повітря, яким ти отут дихаєш, теж придбане на ка-

зенні кошти, дані православною церквою для дітей своїх обділених слуг.

Тож не дивно, що вона так і не прижилася в училищі. Величезні класні кімнати, холодні лункі коридори, спальні зі строгими шеренгами вузьких ліжок, закутий важкими кам'яними стінами двір і убогий клаптик неба над ним — усе це весь час гнітило її, сковувало рухи, гасило сміх.

Як вона виглядала щороку літні канікули! Скільки невідкладних справ чекало на неї!

Спершу треба було оббігати широкий, не відгороджений жодними стінами двір. До всього приглянутися, з усім привітатись. Погладити соняшника, притулитися до груші, зірвати зелене яблуко, вирвати молоденьку моркву і, хрумкаючи, надкусити її, вимажуючи землею червоного, радісно усміхненого рота. Повоювати з квочкою, привітатися із сусідським Котьком, показавши йому язика через тин, а якщо пощастить, то й ускочити в шкоду, — на радість і татові, й мамі. І то нічого, що швидка на розправу матуся почастує «дорогу гостю» віником. Деркач так мило й знайомо пахне, так незлобливо б'є, що ніскільки не боляче, а якщо Таня й кричить, то тільки «для годиться». Бо навіщо ж тоді й бити дитину, як вона не кричатиме?

Тож, витерши легенькі сльози, біжить Таня у нові свої мандри.

І так з дня на день, на цілісінькі три місяці, які спершу здаються неосяжними, а під кінець — такими короткими та куцими, що аж жалко на них дивитися.

А все ж літо, незважаючи на його скороминучість, не втрачало ніколи своєї принади для Тані. Бо, крім усього іншого, воно давало їй тата, маму, сестер, брата й діда.

Тата треба було поважати і слухатись, маму можна було трохи не слухатись і дуже любити, з сестрами й братом — битись-мирितись, а до діда — бігати в гості.

Діда по матері звали Никифором. Був він чорний, як циган, мав восьмий десяток, стертий ціпок і поношену бороду. Він, здається, весь вік тільки те й робив, що мандрував. Тато його дуже не любив, називав босяком та волоцюгою і, що найстрашніше, казав, що він не має в серці Бога. Мама ж покірно зітхала, нищечком від тата витирала фартушиною очі, а діти нетерпляче виглядали старого. Приносив їм дід, повернувшись із мандрів, гостинці, від нього завжди пахло чимось незвичайним: далекими дорогами, сонячними просторами, чужими краями.

Повернувшись із мандрів до Хоролівки, він завжди зупинявся в сусіда і потай посилав по їхню матір. Мама приходила від діда з червоними очима, часто сякалася в фартух і щось примовляла до себе, а після обіду, коли тато лягав «на хвилинку заморити сон», підкликала дітей, давала їм горнятко з борщем, мисочку з кашею та пухкі, на салі засмажені, перепічки і тихенько наказувала:

— Понесіть, дітки, своєму дідусеві. Та коли вертатиметесь, то стережіться, щоб тато не побачив.

Дід сидів на лаві — умитий, розчесаний, у свіжій татовій сорочці, урочистий, як Бог. Приймав від дітей обід і наділяв їх гостинцями.

— Оце, дітки, земляні горіхи, вони за окіяном ростуть.

А під кінець — по копійці. Копійки — нові, наче дід оце щойно їх накарбував.

Діти, завмерши, чекали, поки дід пообідає. Потім підсідали до нього, нашорошували вуха.

— Оце, дітки, був я на Капказі, — починав свою розповідь дід — Там го-ори — на чому тільки вони й держаться!.. Аж хмари проштрикують... А мерик, він, сучий син, під землею сидить!..

Пізніше зрозуміла Тетяна, що «мериками» дід називав американців. Тоді ж думала, що мова йде про чортів, які живуть на «Капказі»: нарили вони там собі нори та й чатують на чесних людей.

Найбільш захоплено слухає старого брат Федько. Чорні циганкуваті очі його так і світяться, губенята нетерпляче посіпуються.

— От виросту, я теж по світу піду, — нахваляється він. — Тільки я, діду, пішки не ходитиму. Я на коні буду їздити!

— Де ж ти, Федьку, коня собі візьмеш? — цікавиться дід.

— Украду!

— Оце молодець! Зразу видно, що добрий козарлюга росте, — гладить дід непокірне смоляне волосся на голові онука, і не розбереш — жартує він чи говорить серйозно.

У Федька — «дідова кров», про це знають усі. Сестри — біляві, з м'якими рисами обличчя, з лагідними очима, схожі на батька, Федько ж — як чортеня: смаглявий, гарячий, нестримний у рухах, розсердиться — так іскри очима і креше. І якщо тато ніколи й пальцем не доторкнувся до дочок, то син не раз доводив його до гріха.

Вперше тато дуже побив його, коли Федькові йшов восьмий рік. Прибіг сусід, постукав у двері:

— Панотче, йдіть та рятуйте свого малого!

Тато, як лежав на канапі в підштаниках, так і вискочив на двір:

— Що з ним?

— Та прибігли від Хоролу мої, кажуть, що Федько із циганами злигався, мандрувати з ними збирається!

Тато вдягнувся уже на вулиці — на бігу. Ряса так і лопотіла на ньому, він біг, забувши про сан, і богомільні перехожі сахалися, перелякані незвичним виглядом батюшки.

Циганський табір висіявся барвистими шатрами на утопаному мочарі понад річкою. Ївált, регіт, веселий натовп городян, що зійшлися на безплатну виставу, оточив обідраних, схожих на бісенят циганчуків, які витанцьовують перед ними, простягаючи складені в ложечки долоні: «Красивий, багатий, позолоти ручку!» Курява пливе з-під їхніх ніг, просівається на сонці, як на золотому решеті, осідає на кучеряві голівки, замурзані личка. Забачивши попа, вони підбігли до нього, але не на них — на синка свого, вмливаючи від сорому й гніву, дивився панотець. На свого Федора, що витанцьовує так, наче й народився в оцьому пекельному таборі. Замість акуратного костюмчика на ньому якесь дике лахміття, картуза уже зовсім немає; молотить щодуху пилюку босими ногами, наставляє долоню: «Красивий, багатий, позолоти ручку!»

Розгніваний панотець до вечора «наводив позолоту» своєму синкові. Федько спершу дряпався та кусався, а потім, побачивши, що татове зверху, не витримав — заревів від образи та болю.

Вдруге тато побив дуже Федька, коли той почав курити і вчив синка сусіда-крамаря пускати дим із очей.

Оточив із своєю ватагою крамаренка, спитав:

— Хочеш, я покажу тобі, як дим із очей пускати?

Запалив цигарку, зняв картуза, дав один кінець крамаренкові в зуби, а другий затиснув зубами сам, перед цим наказавши:

— Держи ж міцно! І дивись мені в очі!

Той вчепився зубами в картуз, витріщився на Федька — моргнути боїться.

— О, йде вже дим, іде! — регочуть аж падають хлопці. Та й де ж тут не падати, коли клятий Федько дістав свого цвіркуна та й кропить довірливого крамаренка зверху донизу!

Кінець кінцем, розшолопавши, якого «диму» пустив на нього Федько, мокрий крамаренко із плачем біжить додому. А тато бере Федька за руку, здимає пасок і веде до комори: пускати «дим із очей» лобуряці.

Отоді й дізналися налякані сестри з татових слів, що в жи-лах їхнього брата тече дідова кров.

Дід жив у сусіда тиждень-два, а то й місяць. Щодня носили йому діти їжу, подовгу засиджувалися в діда в гостях. Дід спершу відсиджувався в хаті, потім усе частіше виходив на-двір, задирав до неба бороду, в яку, здавалось, навіки в'їлась пилюка усіх сторін, де він побував, і було щось у ньому журав-лино-тривожне: ось-ось змахне він руками, тужно курликне та й полине в далекі краї.

Врешті наставав день, коли дід просив:

— Скажіть, діти, Варці, хай передасть мені хлібину і тронь-ки сала.

Варкою він називав їхню матір. Коли вони передавали ді-дове прохання матері, в неї відразу ж починали тремтіти без-кровні, змарнілі щоденними безугавними клопotaми вуста, а брови заламувались ображено й болісно. Однак вона мовчки брала хлібину, чвертку сала, діставала в печі гарячі ще пам-пушки — йшла до сусіда. І діти вже знали, що вони не поба-чать діда аж до наступного літа.

Пізніше, уже в шостому класі, Тетяну почали відвідувати мрії. Приходили переважно довгими зимовими вечорами,

коли темінь таємниче заглядала у вікна, мерехтіла світлими крижинками, розсипаними в холодному небі. Мрії морочили голову, стискали солодко серце, зігрівали незатишні стіни училищного гуртожитку, покривали теплими тонами строгість високих, монастирського зразка вікон з вузькими ґратчастими рамами, дихали затишком.

Предметом тих мрій був новий учитель історії.

Коли він виходив на кафедру — шовковиста борідка під червоним промовистим ротом, гордо розкрилені брови над вогняними очима, пишне волосся буйно спадає на плечі, а з-під рукавів вузького, вшитого в талії сюртука сяють сліпучо-білі манжети з золотими запонками — серця сорока семи «шльонок» завмирили від солодкого та невиразного, як весінній туманець, почуття.

Два місяці потай вишивала Тетяна своєму божкові серветку. Спершу хотіла подарувати йому коробку цукерок, але згодом передумала: цукерки він поїсть та й забуде, серветкою ж щодня витиратиме губи.

Дістала батисту, кольорової заполичі. Обкидала біле поле блакитними незабудками, а посередині посадила цнотливу ромашку. Довго вагалася, доки наважилась вишити в куточку червоним, наче кров'ю власного серця: «Від Вашої Т.».

Перед екзаменом, обмираючи, прокралася в коридорчик, що вів до кімнати, де збиралися викладачі. Відразу ж знайшла його пальто, швидко всунула в кишеню маленький пакуночок, вискочила і ще довго по тому студила долонями палаючі щоки.

На загальний сором та відчай усього класу, «шльонки» найгірше здавали історію, Тетяна ж ледве витягла на «трійку». З очима, повними сліз, пройшла вона мимо свого «божка», що нервово посмикував шовковисту борідку, ніяк не розуміючи,

чому всі оці баришні, які протягом року очей не зводили з нього, ловлячи, здається, кожне слово його, тепер немов почманіли.

Танин дарунок розкрив йому очі. Розгніваний, ускочив до класу, шматуючи люто серветку, закричав на припишклих учениць:

— Замість того, щоб оцими дурницями голови забивати, ви б історію вчили!.. Історію!.. Да-с!..

Кинув серветку на підлогу, наступив на неї ногою, крутнувся, війнув фалдами сюртука — вибіг із класу.

Всю ніч проплакала тихенько Тетяна. Відчай стискав серце, їй уже здавалося, що не варто й жити на світі. Клялася собі віднині не сміятися, не радіти — ходити монашкою, опустивши «долу» очі, скорботно стуливши вуста. Хай усі бачать, яке у неї розбите серце. Хай усі знають, що їй уже нема чого сподіватися від життя.

Однак поволі втішилася. Були тому причиною чергові літні канікули, ясні гожі дні, чарівні прогулянки за місто до річки і Олег Мирославський.

Ах, той Олег!

Може, він сподобався їй саме тим, що зовні був повною протилежністю отому... тій її першій симпатії. М'яке русяве волосся, округле, покрите ніжним пушком підборіддя, веселий, трохи завеликий рот і добрі світлі очі, в яких так і світить-ся щирий захват, коли він дивиться на неї.

Вони познайомилися в один із літніх днів, на березі річки. Грали в квача. Панночки та паничі, юні й веселі, неначе метелики, пурхали понад зеленою травою, то втікаючи, то наздоганяючи, і кому доводилось утікати, то він чи вона бігли не так уже й швидко, щоб їх не можна було наздогнати.

І ось квачем став Олег. Чому він своєю здобиччю намітив Таню? Чи міг він знати, що погоня оця розтягнеться на довгі роки, до сивих скронь, гірко прив'ялих очей?.. Він весело гнав-ся за нею, а Таня, захоплена грою, втікала по-справжньому, і він наздогнав її аж за вигином річки, за густим верболозом. Ухопив її за косу в останню мить, коли Таня крутнулася, уникаючи його простягнених рук.

— Таню!..

Такий переляк пролунав у його голосі, що вона відразу зупинилася, оглянулась, важко переводячи подих. Олег уже не гнав-ся за нею. Стояв на місці і ошелешено простягав їй надірвану косу.

Підсвідомо вона ухопилась за голову, кров так і бухнула їй у щоки, налила їх так туго, що вони аж заболіли. А він все ще простягав їй оті півкоси, що жалісно звисало з долоні, похитуючи блакитним бантом.

Першою отямилась Таня:

— Дайте сюди!

Вирвала у нього косу, зібгала, скрутила, не знаючи, куди подітися з нею, крізь яку землю провалитись від сорому, від неминучої ганьби, що мала звалитись на неї. Від того юнак оцей став такий ненависний, що вона хтозна-що віддала б, аби тільки позбутись його.

— Чого ж стоїте?.. Біжіть... розкажуйте... смійтесь!..

— Але ж... Таню...

Тепер він не менш вражений оцим вибухом гніву, оцими сльозами, що так і бризнули з її очей.

— Пробачте мені, Таню.

І стільки ласкавої покорі було в отім «пробачте», стільки товариської ширості, що вона зрозуміла: він не розкаже ніко-

му. Однак не могла й пустити його зараз до «отих». Тому сказала:

— Проведіть мене додому.

— Додому?

— Авжеж, додому! Не можу ж я отак появитися на очі товариству!

— Звичайно, — погодився він і раптом, дивлячись прямо на неї, засміявся весело й щиро: — Коли б ви знали, як я злякався!

— Ви?

Вона трохи здивована, трохи ображена оцим його сміхом.

— Біжу за вами... і раптом... коса в руці... А ви побігли далі... А я так і обер, — давлячись сміхом, пояснює він.

Тоді засміялася й вона. Ішли поруч і реготали, поглядаючи одне на одного.

— Це коса моєї старшої сестри, — пояснювала, заспокоївшись, Таня. — Я в неї тихесенько узяла та й приплела до своєї.

— Але ж у вас і ця гарна!

— А я хотіла, щоб була довша. Така, як у моєї мами... Ви знаєте, яка коса в моєї мами? — спитала вона, і обличчя її засіяло гордістю — Коли вона стане перед люстром та розпустить косу, то вся так і покриється волоссям... Моя мама хороша, — з ласкавою задумою додала Таня. — Дуже хороша, — І зненацька, пригадавши щось несподівано, дуже, мабуть, веселе та миле, вона чмихнула, поморщила носика, стримуючи сміх. — От ми вже в неї дорослі, а вона й досі, як що, так і береться за віника. Зовсім не боляче, тільки дуже смішно: моя старша сестра уже замужем, а мама б'є її віником.

Вона глянула на нього — здивовано, весело, щиро, й усміх уже бубнявив їй губи, вони пухли, як червоні пелюстки, аж

поки не витримали — розпустилися, блиснули білими разками зубів.

— А ще в нас є собака — Полкан. Увесь чорний, а на грудях під шиєю біле... Наче краватка. Так брат навчив його узнавати слова... Не вірите? От скажеш йому: «Полкан, ти дурень», — він так і загарчить. А скажеш: «Полкан, ти хороший», — він махає хвостом і посміхається... Смішно, правда?

Таня поглядає на Олега, що чомусь мовчить, їй від того дуже незручно, вона аж здвигає плечима і знову починає розповідати, щоб позбутися отого бентежного мовчання:

— Ви знаєте, у нас є класна дама Кіра Георгіївна, ми її називаємо Кісею... Так вона злюща-презлюща... Так ми знаєте що їй зробили? Взяли і підсипали у табакерку чорного перцю... Вона як понюхала, то весь день чхала. Аж ніс почорнів... Смішно, правда?

Олег провів її до воріт, чемно попрощався, ще раз попросив пробачення за зіпсовану косу. Таня ж, притуливши косу до губів, довго дивилася йому вслід, поки він зник у провулку.

Потім вони зустрілися ще раз, і Олег знову провів її аж до дому, і знову всю дорогу мовчав, а вона говорила та говорила, розповідаючи про сотні сумних і веселих подій, з яких складалося простеньке, як пісенька жайворонка, життя епархіальної «шльонки».

Олег помалу входив у її життя: щирими розмовами, бажаними зустрічами, довгими прогулянками, тихими вечорами, першим поцілунком. Власне, то ще й не був поцілунок — лише його тремтливий натяк, коли вуста ледь діткнуться до вуст та й відсахнуться, налякані, та й замруть, вражені, коли за хвилину уже й не знаєш, було це чи не було, лише треба будь-що заговорити — розбити гнітючу мовчанку.

Та хоч який він був несміливий і миттєвий, оцей поцілунок, він усе ж не міг проминути безслідно: маленькою зерниною падає на впоєний соками ґрунт і проростає, виганяє до сонця зухвале стебельце, щоб через роки розквітнути, прикрасити, клично й визивно, вуста вже дорослої жінки.

Але все це буде колись, а може, й зовсім не буде...

Поки що ж Таня проводить бездумні вечори з Олегом, а вдень бере якусь книжку і йде на город, аж в отой найдавший закуток, що заріс бузиною та терном, всіяним тугими зеленими ягодами.

Тут таємниче і тихо. Поміж зеленим листям ледь просочується проміння гарячого сонця, збирається в золоті краплини, безшумно капає в густу низеньку траву. Тут можна роздягтися, лягти на спину, на бік, на тугенький живіт. Тут можна читати, ліниво гортаючи сторінку за сторінкою, а то й просто лежати — дивитися широко розплющеними очима прямо перед собою, на зелені списики трави, на вічно заклопотаних мурашок, на гарненькі сонечка, що погойдуються дрімотно на стеблах, заховавши слюдяні свої крильця під червоні жупанчики, або повзають аж при землі, співаючи дрібненьку росичку. Дослухатись до шелесту листя, до пташиних голосів, що, розімлілі від спеки, озиваються зрідка з листя, — уявляти себе десь на безлюдному острівцеві, десь у первісних хащах, сповнених таємничого невідомого життя.

Тут можна мріяти.

Поверталася звідти кожного разу задумана, тиха, переповнена спокоєм, що одвічно панує в природі, і ступала так обережно, наче боялася розхлюпати бодай хоч найменшу краплину.

Це літо спливало б у пам'яті найсвітлішими спогадами, коли б не брат.

З кожним роком він ставав усе розбишакуватішим та непокірнішим. Гордо носив синці та гулі, як військові відзнаки, а часто приходив і з розсіченим лобом. Мати, плачучи, тамувала кров, він же на всі допити, де дістав чергову біду, уперто бурмосив:

— Не знаю...

Верховодив над усіма хлопчиками, збирав їх у ватаги замурзаних, обдертих, войовничих розбишак, які йшли за своїм отаманом у вогонь і у воду, і не раз приходили сусіди скаржитись панотцеві на його циганкуватого вилупка. Там обнесли не дозрілі ще яблука; там обтрусили грушу, та так похазяйнували бісові діти, що ви, панотче, тепер і одної не знайдете; там нарили картоплі, а потім розвели вогнище та й ну готувати обід. І ви не подумайте, батюшко, що картоплі тієї жалко, Бог з нею, хай їдять, хоч подавляться, але ви подивилися б, де вони її пекли! Під самісінькою клунею роздмухали вогнище, як у пеклі. Добре, що нагодився вчасно та залив водою, а то пустили б за вітром усю Хоролівку. Ви, батюшко, поговоріть уже з ним, бо я свого чорта вже бив і ще лупцювати підку.

І тато брав Федора за вухо та й вів на розмову в комору.

Виходили звідти обоє, як з парні: червоні, розпарені. Спершу тато, тремтячими руками застібаючи пояс, а за ним уже Федько — бліде обличчя затяте, весь насуплений і очі горять, як жарини.

Тетяні жалко було тата, жалко й Федька. Крадькома йшла за братом, знаходила його в отому закуткові, між бузиною і терном, обличчям — у траві. Опускалася біля нього, клала долоню на голову:

— Болить?

Він різко мотав головою, скидаючи сестрини руку:

— Одчепись!.. Чого тобі треба?..

— Нічого, — відповідала тоненько сестра, і знову ласкава долонька лягала на його худеньку потилицю — Тебе дуже тато побили?

— Ні, тільки погладили! — глумливо озивається брат і ще раз скидає її руку — Сказано — одчепись!.. Не треба мені твоїх жалощів!

Але сестра наче й не чує його. Світлі очі її вже підозріло блищать, їй бозна-як жалко брата, і легенька ласкава долоня знову лягає на вперту голову, пестить найжачене волосся.

— І як ото ти можеш мовчати? Я у голос скричала б...

— Бо ти ж — баба, в тебе очі на мокрому, — вже миролубивіше пояснює Федько, потішений її нелукавою похвалою. — А з мене хай шкуру здирають — крику не діждуться!

Тетяна русалкує над братом, аж поки він зовсім заспокоюється. Сидять потім поруч, плече до плеча, виповнені взаємного довір'я, розмовляють пошепки, так, наче бояться, що їх хто підслухає.

— От дай мені тільки підрости — тільки вони мене й бачили! — нахваляється брат.

— Куди ж ти підеш? — питає Таня: їй і боязко за брата, а водночас і розбирає цікавість.

— В Америку.

— Як же ти туди доберешся?

— А я на корабель поступлю. Мені б тільки до Одеси добратися.

Обличчя у брата зараз таке рішуче, що сестра й на крихту не сумнівається в ньому.

— Мама ж по тобі будуть плакати, — тоненьким голоском каже вона, і вже їй щипає у носі, і сльози навертаються на очі — Тобі їй не жалко, еге?

Та Федько стоїть на своєму:

— Тебе б отак бити!

— А ти слухайся тата, вони і не битимуть, — радить сестра.

— Ет, що ти розумієш на цьому! — відповідає сердито брат та й відвертається, насупившись, від Тані.

На деякий час заходить мовчанка. Потім Таня обережно торкається братового плеча:

— Федь...

— Ну, що?

— Ти ж хоч писатимеш?

Федько довго думає, намагаючись захопити пальцем босої ноги зелену травицю. Врешті по-дорослому відповідає:

— Та писатиму, куди ж вас подінеш! — і одразу ж уточняє: — Тобі й мамі, — бо все ще болить спина, яку настюбав тато.

— Ти мені щось погризти принеси, — просить Федько сестру, коли вона йде на обід.

— А ти?

— Я не піду!

У брата знову ображено посмикуються губи, очі ховаються під похмуро зведеними бровами.

За обідом тихо, наче хто вмер. Тато сидить насуплений, мама подає на стіл заплакана, сестри принишкли біля своїх тарілок, боячись і дихнути. Сьогодні й борщ — не борщ, і лемішка — не лемішка, і хліб не лізе до горла.

Врешті тато не витримує:

— Клич того бузувіра обідати, — звертається він до найменшої дочки, добре знаючи, звідки прийшла Таня, — та не біжи так, не бійся, не охляв після тієї картоплі!

Федько вовчиськом заходить до хати.

— Хоч лоба перехрести! — гримає тато, коли Федір прямо з порога суне до столу. Але голос його вже не пощерблений гнівом, тато уже перегорів, відтанув серцем, він тільки не хоче показати, що йому вже й жалко свого отакого невдалого сина.

Федько підростав, наливався силою, як дикий бичок, і тато все частіше у відчаї хапався за голову. В сина вже появився ламкий басок, гаряча верхня губа обкидалась темненькими вусиками, а Бог розуму все не давав: як ріс баламутою, так ним і лишився.

В чотирнадцять років мало не провалив голову сусідові: поцілив з рогатки у лоб. У сусіда — гуля, як слива, у Федька — спина, як писанка.

— За віщо ти його? — допитувалася Таня.

— А що він над Миколою знущається!.. Ти бачила, як він його товче? Я йому ще не так лоба наб'ю!..

Таня мовчить, бо серцем зараз на боці брата. Сама не раз чула болісний крик Миколки, якого нещадно шмагав розлючений дядько-сусід.

— І за віщо він його б'є?..

— Бо нерідний, — пояснює Федько. — Ото він на ньому й зганяє злість... Та хай ще раз спробує!.. Хай тільки вдарить!..

В п'ятнадцять Федько здумав парубкувати: підморгував сусідській солдатці Наталці, щоб пустила під ковдру погрітися. Солдатка — молода червонолиця бублейниця — реготала до сліз, послала раннього півника до мамі: попити ще моні та набратися сил. Зганьблений Федько грубо її вилаяв, за що й дістав дзвінкого ляща від швидкої на руку бублейниці.

Та бісова Наталка цим не задовольнилася. Перестріла тата, насунула смирененько на лоба хустку, пригасила лукаві очі:

— Батюшечко, чи ваш синок удома не висипається, що до мене під бік став проситися?

Того дня «розмова» з Федьком тривала понад годину.

— У монастир волоцюгу! — все гнівався тато. — На хліб та на воду!

Федько ж відлежувався в бузині до пізнього вечора.

— Боляче! — допитувалась співчутливо Таня, і брат, на диво, цього разу не турив її геть. Звівся, поворушив широкими плечами, погрозово кинув:

— Ну, тату, оце ви востаннє по мені поїздили! Більше не дамся вам, дзуськи!

— Що ти кажеш, дурний! — жажнулася Таня.

— Ет, що ви, баби, розумієте? — презирливо сплюнув Федько і раптом засичав, скривився болісно, торкаючись долонею спини. — А пужалном лупцювати щосили — можна?

Тато таки більше не бив брата. Не тому, що не захотів, а тому, що не зміг.

Сталося це на початку літа, щойно Таня приїхала додому. Тато ходив, як хмара: Федька виключили з духовної семінарії. Гинула надія на те, що син колись висвятиться, посяде його парафію, стане годувальником, підтримкою великої сім'ї.

Виключили за те, що Федько побив ректора семінарії. Перестрів на східцях та й відшмагав оселедцем — пісною, просолоною рибиною, що нею вже більше місяця давилася семінарська братія.

Ректор два дні не появлявся на очі студентам, а Світличного витурили із семінарії з вовчим білетом.

Федько приїхав додому ввечері, коли вся сім'я сиділа за столом. Тато як побачив непокірного сина, так і затрусився увесь, так і накинувся на нього, але Федько чекав, мабуть, на

таку зустріч: ухопив тата за руки, поблискуючи шалапутними очима, молодим бугайчиськом уперся в підлогу, і тато стояв безпорадний, наче дитина. Тільки тепер помітили сестри, як виріс брат: стрункий та широкоплечий, він був на голову вищий від тата.

Тато смикнувся раз, смикнувся вдруге, тихо сказав:

— Пусти.

І коли Федько пустив йому руки, тато вже не наважувався бити сина. Повернувся, важко пішов у другу кімнату: згорблений, враз постарілий на багато років.

Отут і налетіла на Федька мама. Гладенька, низенька, вона і по плече не сягала синові, але таким гнівом пашіло її завжди добре лице, таким осудом палахкотіли її очі, що Федько аж поточився від неї до дверей.

— Ти що ж це, нечестивцю, собі надумавсь? — вигукувала мама, штовхаючи сина в груди. — На батька, на рідного тата руки підняти?.. Та чи в тебе Бога в серці немає?.. Іди зараз, падай перед ним на коліна, хай простить, нехрещений твій лоб!

Вона все била його пухкими кулачками в груди, невмолима, гнівна, рішуча, заганяла його аж у кут.

— Та піду, чого ви так... — похмуро відіззався син і неохоче пішов до тієї кімнати, де зачинився тато. А мама, проводжаючи, штовхала його в спину.

Хоч як прислухалася Таня, а так і не взнала, про що вони там розмовляли. Лунали тільки нерозбірливі голоси. Спершу Федьків: глухий, басовитий, так, наче він засунув голову в бочку: бу-бу- бу... бу-бу-бу... Потім щось відповідав йому тато, тонко й ображено. І чим довше розмовляли вони, тим тихішими ставали голоси. Аж ось мама, що стояла біля самісіньких

ЗМІСТ

Частина перша.....	3
Частина друга	351
Частина третя	671
Післямова	965